

РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ: АКТУАЛЬНІСТЬ ДЛЯ ПОСТПАНДЕМІЧНОЇ УКРАЇНИ

Olga Borysova

RELIGIOUS TOURISM: RELEVANCE
FOR POSTPANDEMIC UKRAINE

Анотація. *Стаття викладає та аналізує головні положення з 16 робіт провідних фахівців світу з релігійного туризму та паломництва, опублікованих у Спецвипуску журналу International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage. 2020. Vol.8. Цей Спецвипуск присвячений впливу пандемії COVID-19 на релігійний туризм, і зокрема паломництво, у різних частинах світу.*

Релігійний туризм став у XXI ст. вагомим, соціально значущим явищем. Але нинішня пандемія нанесла дуже дошкульного удару по всій туристичній галузі світової економіки, у тому числі й по релігійному туризму. Під впливом пандемії країни заборонили паломництво. Тож постали питання: що далі? Чи гряде кардинальна трансформація релігійного життя людства, у тому числі й релігійного туризму? А чи не є це вже початком кінця релігій, як це передбачали деякі соціологи минулого? Пошуку відповіді на ці й інші, не менш складні питання присвячена ця стаття. Авторка поставила за мету – на основі аналізу новітніх досліджень із впливу пандемії COVID-19 на релігійний туризм виявити і представити ті важливі моменти, які вже є актуальними для релігійного туризму в Україні, а також ті, що ще тільки починають проявлятися і будуть актуальними в пост-пандемічну епоху. Майже в усіх статтях даного Спец-

випуску автори підкреслили, що релігійний туризм і паломництво є дуже стійкими явищами і будуть відповідати викликам, сформульованим пандемією. Питання, яке потрібно поставити перед індустрією релігійного туризму та паломництва, полягає в тому, як вони будуть розробляти та трансформувати нові підходи, які допоможуть стратегіям зростання ключових зацікавлених сторін. Однак, у зв'язку з пандемічними обмеженнями відновлення подорожей до святих місць та паломницьких об'єктів без допомоги національних урядів, міжнародних установ та організацій може виявитись неможливим. Отже, автори прогнозують, що індустрія релігійного туризму зіткнеться з дуже складними обставинами найближчим часом.

В усіх статтях Спецвипуску даного журналу висловлені надзвичайно актуальні, глибокі і цінні думки науковців, які змушують усіх нас замислитися над тим, які уроки має винести Україна щодо релігійного туризму, і зокрема паломництва, та якою має бути її державна політика і громадська думка щодо цього у подальшому. І авторка у висновках висловлює свою точку зору щодо змісту цих уроків, опираючись на викладені у даній статті думки найкращих спеціалістів світу з релігійного туризму та паломництва.

Ключові слова: паломництво, пандемія COVID-19, релігієзнавство, релігійний туризм.

Abstract. The article is a presentation and analysis of the main provisions of 16 works of the world's leading experts on religious tourism and pilgrimage, published in a special issue of the *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. 2020. Vol.8. This special issue was dedicated to the impact of the COVID-19 pandemic on religious tourism, and in particular on pilgrimage, in the world. Religious tourism became in the XXI century a significant, socially significant phenomenon. But the current pandemic has dealt a very painful blow to the entire tourism sector of the world economy, including religious tourism. Under the influence of the pandemic,

countries banned pilgrimage. So the question arose: what's next? Is there a radical transformation of the religious life of mankind, including religious tourism? Isn't this the beginning of the end of religions, as some sociologists of the past predicted? This article is devoted to finding answers to these and other, no less complex, questions. The author set a goal - based on the analysis of the latest research on the impact of the COVID-19 pandemic on religious tourism - to identify and present those important points that are already relevant for religious tourism in Ukraine, as well as those that are just beginning to appear and will be relevant in the postpandemic era. In almost all articles of this Special Issue, the authors emphasized that religious tourism and pilgrimage are very sustainable and will meet the challenges posed by the pandemic. The question for the religious tourism and pilgrimage industry is how they will develop and transform new approaches that will help the strategies of growth of key stakeholders. However, due to pandemic restrictions, it may not be possible to resume travel to holy sites and pilgrimage sites and trails without the assistance of national governments, international agencies, and relief organizations. Thus, the authors predict that the religious tourism industry will face very difficult conditions in the near future.

All articles in the special issue of this journal express extremely relevant, deep and valuable opinions of scientists, which make us all think about what lessons Ukraine should learn about religious tourism, and in particular pilgrimage, and what should its state policy and public opinion in this regard be. And the author in the conclusions expresses her point of view on the content of these lessons, based on the views set out in this article of the world's best experts in religious tourism and pilgrimage.

Key words: *pilgrimage, COVID-19 pandemic, religious studies, religious tourism.*

Актуальність теми. Ще донедавна фахівці виділяли релігійний туризм як один з найперспективніших видів ту-

ристичних подорожей ХХІ ст., адже з паломницькими або релігійними цілями відбувалось близько 3–3,5 млрд подорожей [Панченко 2017 : 65]. Релігійний туризм виконує багато функцій, які допомагають розкрити всю сукупність смислів і форм сакральних об'єктів культурної спадщини [Борисова 2020: 40–41]. Всередині релігійного туризму існують два напрями: паломницький і релігієзнавчий [Borysova 2020: note 1] – це явища, які де в чому збігаються, але не є тотожними; вони взаємно доповнюють одне одного.

Релігійний туризм став у ХХІ ст. вагомим, соціально значущим явищем. Утім, пандемія COVID-19 нанесла дуже дошкульного удару по всій туристичній галузі світової економіки, у тому числі й по релігійному туризму. До цього додалося те, що наприкінці 2019 р. припинила своє існування найстаріша в світі туристична компанія Thomas Cook, і це – історична, знакова подія. Тому що з банкрутством цього гіганту, який створила у свій час людина, що ввійшла в історію як така, що, власне, «придумала туризм», пішла в небуття ціла епоха, адже класичний туризм, у тому числі й релігійний, на цьому закінчився. Під впливом пандемії країни заборонили паломництво. Не стала виключенням і Україна. Так, у вересні 2020 р. Україна не пустила хасидських паломників для святкування Рош га-Шана, хоча вони стояли на кордоні з Білоруссю і дуже просились в Україну [Хасиди 2020]. Тож постало питання: що далі? Чи гряде кардинальна трансформація релігійного життя людства, у тому числі й релігійного туризму? А чи не є це вже початком кінця релігії, як це передбачали деякі соціологи минулого? Пошуку відповіді на ці й інші, не менш складні, питання присвячена ця стаття.

Мета статті – на основі аналізу новітніх досліджень із впливу пандемії коронавірусу на релігійний туризм ви-

явити і представити ті важливі моменти, які вже є актуальними для релігійного туризму в Україні, а також ті, що ще тільки починають проявлятися і будуть актуальними в пост-ковідну епоху.

Основний зміст дослідження. Пандемія COVID-19, з якою нині бореться весь світ, викликала безпрецедентну кризу в туристичній галузі, яка має серйозні наслідки для міжнародного сектору надання послуг, ринку праці й глобальної економіки. Адже у 2020 р. результати діяльності туристичного сектору очікуються найнижчими після 1950 р., як за кількістю туристів, так і за доходами. МВФ попереджає, що найбільш залежні від туризму регіони (наприклад, Каріби) очікує найсильніша більш, ніж за півстоліття, рецесія. І ці прогнози виявились правдивими, адже, як заявив в одному недавніх інтерв'ю генеральний секретар Всесвітньої туристичної організації З.Пополікашвілі, уже ясно, що за підсумками 2020 р. міжнародний туризм із-за пандемії втратить більше \$1 трлн доларів [Постникова 2020]. А фахівці відразу попередили, що як сам туризм, так і релігійний туризм, чекають серйозні зміни [Агентства 2020], паломництво суттєво зміниться [Після пандемії 2020; Через пандемію 2020], під загрозою опиняться професії туроператорів і екскурсоводів [У Росії назвали 2020] тощо. Тож цілком природно, що ця тема змусила багатьох вчених розпочати свої наукові розвідки в цьому напрямі.

І ось редакція часопису International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage вирішила присвятити темі впливу пандемії коронавірусу на релігійний туризм (Спецвипуск часопису №8). Поданих робіт виявилось 16, і, як зазначають редактори – найвідоміші в світі теоретики релігійного туризму К.А. Гріффін і Р. Радж, статті в цьому випуску варіюються від коротких дописів у 7–10 стор. до роз-

ширених нарисів у 18–25 стор., а за змістом це і теоретичні роздуми про зміни в світі, і аналіз сучасних ЗМІ, і експертиза академічного висвітлення пандемії, і деяка кількість глибоких кейсів [Griffin 2020: iii].

У статті «Роздуми про вплив COVID-19 на релігійний туризм та паломництво» автори К.А. Гріффін і Р. Радж [Raj 2020] відзначили, що пандемії та епідемії завжди були частиною людської цивілізації і впливали на життя людей. Не стала виключенням і пандемія COVID-19, яка здійснила руйнівний вплив на релігійний туризм та світові релігійні служби. Святі місця і місця релігійної спадщини і раніше відчували на собі виклики різного роду, але релігійні туристи та паломники відігравали ключову роль у підтримці святих місць, що робило їх відкритими до відвідування. Тож автори вважають, що релігійний туризм є дуже стійким і буде відповідати викликам, що виникли у зв'язку із пандемією. Питання, яке потрібно поставити перед індустрією релігійного туризму та паломництва, полягає в тому, як вони будуть розробляти та трансформувати нові підходи, які допоможуть стратегіям зростання ключових зацікавлених сторін. Утім, у зв'язку з пандемічними обмеженнями відновлення подорожей до святих місць без допомоги національних урядів, міжнародних установ та організацій допомоги може виявитись неможливим. Отже, автори прогнозують, що індустрія релігійного туризму зіткнеться з дуже складними обставинами протягом наступного періоду. Це буде більш екстремально в деяких країнах з економікою, що розвивається, і призведе до високого рівня безробіття у світовому масштабі.

Автори статті «Антикризове управління і вплив пандемій на релігійний туризм» [Mosier 2020] розглянули проблему COVID-19 з точки зору медичної науки, хімії,

науки управління, економіки та релігійної соціології. Було відзначено, що святині та інші релігійні пам'ятки посідають особливе місце в серцях і умах людей. Наприклад, мечеті в Мецці та Медині зазвичай розміщують понад 100 тис. мусульман щодня. Через поширення COVID-19 вони були змушені зачинитися. Це засмутило мільйони мусульман по всій земній кулі. Така ж ситуація стосується міста Кум в Ірані, Віфлеєму на Західному березі та Ватикану. Але не слід недооцінювати мотиви, що спонукають мільйони паломників вирушати в подорожі, адже майбутнє релігійного туризму буде багато в чому залежати від сили цього устремління людей, бо саме це може стати гарантом відновлення таких подорожей. А позитивна релігійна реструктуризація може допомогти людям пережити важкі часи, дозволивши їм сприймати трагедію як можливість наблизитись до Вищої сили або поліпшити своє життя. Релігійні подорожі в багатьох місцях є наріжним каменем культури людей, основою цінностей громади та конкретних практик їх повсякденного життя, бізнесу, доходів тощо. І в цьому сенсі стратегії підвищення обізнаності людей про релігійний туризм можуть бути суттєвим планом відновлення релігійного туризму після COVID-19.

У статті «Вплив коронавірусу на релігійний туризм: чи це кінець паломництва?» [Korstanje 2020] автор відзначає, що пандемія ставить складне запитання: чи це знаменує кінець релігії, як передбачали Дюркгейм та Мак-Канелл, чи ні? І звертає увагу на проблему гостинності, вважаючи, що на Заході вона наближається до свого кінця. Три катастрофи останнього часу стали причинами цього. Це – трагедія 9/11, що породила не тільки ісламофобію, а й туристичну фобію, коли туристів, як «інших», не тільки не люблять, а бояться. Друга – це фінансова криза 2008 р., яка

дуже вдарила по туристичній галузі. Важливо те, що тероризм започаткував нову еру, коли ворог більше не надходить ззовні. Ворог – у нескінченній війні – живе поруч і схожий на нас. Ця культурна метафора породила культуру страху, яка руйнує загальні соціальні зв'язки. Пандемія, як третя катастрофа, посилює цю тенденцію, адже, як і терорист, що живе всередині, вірус, що циркулює скрізь, розміщується в нашому тілі, і будь-хто, заражений COVID-19, перетворюється на смертельну зброю. Уряди зараз борються проти невидимого ворога. Це підводить нас до метафоричного розширення «карантину», як радикальної відмови від «іншості». Автор вважає, що можна говорити про початок кінця світового процесу глобалізації. Не можна не погодитись із автором у його стурбованості щодо ставлення до «іншості», адже саме ця категорія є однією з підвалин антропології туризму, і якщо вона руйнується, то за нею руйнується й сама антропологічна сутність туризму як такого.

Священик Рут Доусон присвятив свою статтю обговоренню практичних і теологічних наслідків COVID-19 на релігійне поклоніння, події та паломництво [Dowson 2020]. Орієнтуючись на Великобританію з точки зору практики, автор дослідив минулі пандемічні приклади з низки християнських традицій та конфесій, а також подібні приклади з інших країн. Його цікавило, як церкви змирюються з цим вірусом у світовій спільноті і в своїх громадах. Багато церков почали проводити богослужіння в інтернеті, але що прикро – релігійний туризм припинив свою діяльність. А ось паломництво, здається, змінило свою сутність, і це дає надію, що воно життєздатне. Але чи буде воно фізичним чи віртуальним, ним все одно будуть керувати обмеження подорожей, соціальне дистанціювання та ізоляція. Далі у

статті наголошується на змінах, які невідворотно будуть чекати й теологію. Ще один священик (з Сербської православної церкви) – Данієл Павлович [Pavlović 2020] стурбований саме проблемою соціального дистанціювання, адже це впливає не тільки на релігійні общини, а насамперед на релігійні подорожі і паломництво – воно означає не тільки фізичну дистанцію, а й відключення окремих осіб чи груп від участі в житті одне одного. Це порушує саму релігійну практику. Автор наголошує, що офіційні рішення його церкви не слід сприймати як спротив антипандемічним заходам, а як сильну сторону релігії – стійкість релігійної спільноти, завжди готової до випробувань, і її сильне мислення.

Низка статей присвячена впливу пандемії на релігійний туризм у різних країнах. Так, щодо Індії [Manhas 2020] автори вважають, що туристичний сектор цієї країни може бути відроджений саме завдяки релігійному туризму, але – з упором на внутрішній туризм. Його пропонується реанімувати за допомогою моделі кризисного менеджменту Фолкера. Такі практики, пов'язані з індуїзмом, як йога, велнес, аюрведа, можуть стати життєво важливим інструментом для активізації цього туристичного сектору. Інша стаття розповідає про негативний вплив пандемії на релігійні фестивалі Вішну і Тріссур Гурам в індійському штаті Керала [Radhakrishnan 2020]. У ній автори зосередились на аналізі не стільки економічних, скільки соціокультурних та психологічних впливів пандемії на суспільство. І якщо організатори фестивалю Вішну, незважаючи на заборону, все ж таки наважились його провести, то Тріссур Гурам довелось відкласти, й автори вважають, що майбутнє таких івентів – усе ж таки у віртуальній формі. Постраждало від заборони паломництва і м. Барі (Італія), в якому зберігаються мощі св.

Миколая Мирлікійського, і яке завжди було місцем паломництва десятків тисяч віруючих [Ivona 2020], але авторки вважають, що традиція буде відновлена. Вони впевнені, що сприйняття соціальної дистанції як джерела ризику буде порушено, але відданість і віра паломників сильні, що змушує їх усвідомити, наскільки важливою й цінною є свобода мобільності та спільноти, коли її раптово відбирають. Щодо м. Кербела автори [Faris 2020] також відзначають, що воно постраждало від заборони, яку запровадило МОЗ Іраку щодо паломництва мусульман-шиїтів на відзначення Ашура (коли Хуссейн бін Алі, онук пророка Мухаммада, був убитий у битві при Кербелі) й Арбаїн (наступні 40 днів трауру). Зазначено, що особливо потерпіли від цього готелі, ресторани і місцеві магазини. До аналогічних думок дійшли й автори статей про Мальту [Zammit 2020] і Саудівську Аравію [Raj, Bozonelos 2020]. Це підтверджує той відзначений фахівцями факт, що від пандемії потерпає не тільки сама туристична галузь, а й логістика, уся сфера гостинності, служби авіа- та ін. перевезень тощо.

Авторка статті «Віртуальне паломництво в часи пандемії: Уроки з святині Богоматері Уолсінгемської» [Dunn-Hensley 2020] відзначає, що, хоча не можна недооцінювати довгострокові економічні наслідки пандемії на релігійний туризм, паломництва не припиняться. Вона описує комп'ютерні програми віртуального паломництва The Conqueror Virtual Challenges та Walking 4 Fun, додатки до яких дозволяють паломникам ходити скрізь, де вони є, і наносити на мапу маршруту Каміно свої здобутки. Під час пандемії мало відбутися два паломництва в Каміно, і обидва відбулись у віртуальному просторі перед тисячами глядачів з різних країн світу. Люди у Twitter та Facebook оплакували втрату спільноти в цьому конкретному священному просторі, але

продовжували брати участь у ритуалі. Авторка турбується, твердячи, що такі місця, як Рим і Сантьяго де Компостелла, безсумнівно, у майбутньому будуть приймати великі потоки паломників, а як буде з цим на Британських островах і в Ірландії, коли вони знову відкриваються? Ці місця не так відомі, а деякі лише недавно почали приймати паломників. Авторка зазначає, що успіх віртуального паломництва та історія його адаптації свідчать про те, що прагнення людей до паломництва буде продовжуватися. І поки що це будуть місцеві поїздки, які до таких місць, як Уолсінгем, можуть навіть збільшитися, оскільки люди уникають аеропортів і їдуть до пунктів призначення, розташованих ближче до дому. Найголовнішим, однак, є те, що досвід віртуального паломництва може насправді додати новий та захоплюючий компонент включення до традиційного паломництва.

Дуже цікавою є стаття Майкла А. Ді Джовін «Падре Піо, пандемічний святий: наслідки іспанського грипу та COVID-19 на паломництво та відданість найпопулярнішому святому у світі» [Di Giovine 2020], у якій розповідається про сучасного католицького святого і стигматика Падре Піо з П'єтрельчини (Італія). За життя він вважався «живим святим» завдяки його надприродним здібностям біолокації, передбачуваності в сповідальниці та його клеймам – кривавим ранам розп'яття Ісуса на руках, ногах і на боці. А після його смерті місця, де він перебував, стали об'єктами паломництва, яке триває вже 100 років.

М. Джовін пише, що як тільки розпочалась пандемія, до нього стали звертатися і по телефону, і по скайпу, і наживо люди з різних куточків світу, які втратили рідних від цієї хвороби, з проханням допомогти звернутися до Піо з тим, щоб він підтримував їх, дав сили перенести страждання від цих втрат. У католицькому світі до святих часто звер-

таються в періоди хвороб і страждань, а паломництво до їх святинь є важливою практикою відданості прочанина. Одним з таких святих є Падре Піо, який за свого життя рятував людей від смерті під час пандемії «іспанського грипу» на початку XX ст. Автор твердить, що цілий ряд соціологів відзначили, що ритуальний характер паломництва може вплинути на реальні фізичні зміни в самопочутті його практикуючих. Автор підкреслює, що паломники – не єдині люди, які виграють від своєї відданості Піо; прибутки отримують також святині та організації, що ними керують, а також місцеві та регіональні громади. До першого десятиліття XXI ст. святиня Піо Сан-Джованні-Ротондо заробляла від туристів понад \$100 млн на рік і було побудовано близько 150 готелів. Крім того, медіаконгломерат «Голос Падре Піо» в Сан-Джованні-Ротондо, який видає журнал «Voce di Padre Pio» на восьми європейських мовах, і включає «Телерадіо Падре Піо», веб-сайт та супутникове телебачення, заробляв 250 млн євро на рік. Едізіоне Падре Піо, видавець агіографічних текстів про Піо, також донедавна процвітав.

Дослідивши життя і страждання Падре Піо і його роль у порятунку людей під час «іспанки», автор твердить, що він є типовим «пандемічним святим», надаючи таке визначення пандемічного святого – той, кому вірні моляться спеціально для полегшення своїх страждань, і який служить взірцем моральної поведінки під час пандемії. Як тільки спалахнула пандемія COVID-19, тисячі людей стали звертатися і просити допомоги від Піо, тож на сайтах і під час мес було розпочато читання молитов Падре Піо. До цього святого звертався і Папа Франциск. Італія дуже потерпіла від спалаху хвороби, а ось у П'єстрельчино, за даними автора, довго не було захворювань, потім випадки

почали з'являтися, але все не було так страшно, як в деяких інших регіонах країни, місто фактично виявилось майже неушкодженим і вижило. Влітку 2020 р. Італія почала практикувати те, що зветься «близьким туризмом» (*turismo di prossimità*) – подорожі до місцевих та регіональних районів, далеко від великих міст та гарячих точок COVID на півночі, а також внутрішній «повільний туризм» – форму однокденної поїздки або короткої ночівлі в перевіреному об'єкті агротуризму – сімейному заміському міні-готелі з кількома ліжками, де подають місцеві традиційні страви, і який здається надійним. Тож починає спостерігатися тенденція до повільних, більш місцевих форм туризму, які сприймаються більш безпечними, довіреними та звичними, а не екзотичними та авантюрними. У цьому сенсі святині, пов'язані з Падре Піо, мають перспективу, тому що розташовані в сільській місцевості, яка відома своїм здоровим кліматом. Можливий туризм на вихідні та однокденні поїздки з тим, щоб звернутися до святого та доторкнутися до його мощів.

У статті малайзійських авторів [Yasin 2020] зазначено, що туризм та галузі, пов'язані з ним, стикалися з багатьма кризами, включаючи цунамі в Індійському океані в 2005 р., теракти 11 вересня 2001 р. у США, пандемію свинячого грипу 2009 р. та землетрус 2011 р. на північному сході Японії. Цей досвід дозволив розробити набір інструментів управління ризиками для зменшення наслідків та виходу з кризи. Але завдяки своєму глобальному масштабу та широкомасштабному припиненню подорожей, бізнесу та повсякденних звичних рутинних дій пандемія COVID-19 набагато важча за масштабами. Автори зазначають, що релігійний туризм вважається однією з найперших форм туризму і це – один з обов'язкових сегментів туристичної галузі. Утім, літератури про нього мало, а, зважаючи на

його важливість, обізнаність людей щодо нього слід розширювати.

Коли розпочалась пандемія, усі релігійні місця були закриті для громадськості, тому що саме в місцях скупчення паломників найлегше можна було заразитися. Це призвело до занепаду релігійного туризму. Автори вважають ситуацію безпрецедентною і рекомендують деякі заходи. По-перше, щоб справитися з пандемією, треба відмовитися від «надмірного туризму», яким він був останнім часом, запровадити «розумний релігійний туризм». У найближчому майбутньому будь-який віч-на-віч релігійний туризм вимагатиме, щоб кожен відвідувач носив маску та дезінфікував руки, дотримуючись при цьому відповідного гігієнічного етикету. Туристичні визначні місця мусять дотримуватися суворого соціального дистанціювання і обмеженого доступу громадськості. По-друге, авіакомпанії повинні забезпечити належну санітарну обробку своїх літаків для захисту мандрівників. По-третє, релігійні місця треба тепер відкривати для релігійного туризму із запобіжними заходами та готувати стандартну процедуру експлуатації (SOP), якої повинен дотримуватися кожен відвідувач релігійного об'єкту. Автори вважають, що у майбутньому треба досліджувати вплив COVID-19 на зростання безробіття, економічної нестабільності, зміну поведінки працівників тощо. Важливими будуть емпіричні дослідження для глибокого розуміння впливу COVID-19 на тенденції релігійних подорожей. Емпіричний висновок допоможе вивчити демографічні зміни в цій туристичній галузі. Також необхідні дослідження, які допоможуть зрозуміти екологічні зміни, спричинені COVID-19 щодо релігії та релігійних практик, у тому числі паломництва.

У статті турецьких фахівців з туристичного бізнесу і адміністрування [Akbulut 2020] розповідається про ті запобіжні заходи, які були вжиті департаментом у справах релігій Туреччини щодо паломництва хаджу та Умри. Відзначено, що молитви є важливою частиною ісламської релігії, а також є формою масових зборів для мусульман. Якщо враховувати високі показники передачі COVID-19, то масові збори становлять небезпечний ризик поширення пандемії. Наприклад, у Саудівській Аравії, ще й до появи вірусу в країні, усі релігійні мандрівники були зобов'язані приймати певні вакцини – проти менінгіту, жовтої лихоманки, туберкульозу, грипу, Еболи та попереднього коронавірусу (який вбив 300 осіб у цій країні). Тому на ранній стадії COVID-19 були вжиті заходи щодо обмеження насамперед масових зборів ісламу.

Автори підкреслюють, що релігійно-орієнтовані збори відіграють величезну роль, оскільки мають духовну мотивацію тих, хто їх практикує. Мусульмани прагнуть взяти участь у них хоча б раз у своєму житті. Паломництво хаджу та Умри – одне з найбільших масових зібрань у світі, воно містить високий ризик щодо пандемії COVID-19, її передачі та поширення. І управління туризмом, особливо релігійним туризмом, – це важливе питання у боротьбі з пандемією. Туреччина вжила всіх необхідних запобіжних заходів щодо хаджу та Умри, щоб захистити паломників від COVID-19: перевірка теплової камери під час прибуття міжнародних авіарейсів, включаючи прибуття з KSA (Саудівської Аравії); був створений перелік паломницьких поїздок Умри, повідомлений Міністерству охорони здоров'я; листівки і брошури з підсумками того, що робити проти COVID-19, були роздані паломникам у KSA; дезінфікуючі рідини доставлялись до готелів, де проживали паломники

Умри в KSA; від'їзд Умри з Туреччини був заборонений; медичний персонал був призначений на рейси, коли почалось відновлення Умри; для паломників, які поверталися з паломництва Умри, було впроваджено 14-денний карантин; до KSA застосовано заборону на польоти, а паломникам повернули гроші. Партнерство державного і приватного сектору в управлінні паломництвом хаджу та Умри в Туреччині мало вирішальне значення для швидкого реагування на пандемію COVID-19.

Остання стаття Збірника, велика і дуже змістовна, присвячена сучасним та майбутнім тенденціям у релігійних подорожах в умовах пандемії [Olsen 2020]. Автори також відзначають, що з усіх галузей світової економіки найбільше постраждав туризм. Широкомасштабні обмеження громадських зборів та заборони міжнародних поїздок торкнулися 90% населення світу, унаслідок чого у більшості регіонів планети зазнав стрімкого падіння і міжнародний, і внутрішній туризм. Цікаво, що ці автори також припускають, що світ чекає деглобалізація, щонайменше – тимчасова, або ж «антропопауза» і відмова від надмірного туризму. У статті підкреслюється, що пандемія COVID-19 призвела до сплеску наукових публікацій, що зосереджуються як на безпосередньому впливі пандемії на глобальні подорожі, так і, що важливіше, на тому, як пандемія дає шанс відновити, перезавантажити та пожвавити туризм. Це знаменує критичний поворот у туристських дослідженнях в бік «туризму, орієнтованому на людину»¹. У цьому ключі

¹ Тут я, як автор двох університетських курсів з соціально-історичної та соціальної антропології, підручника і трьох навчальних посібників з цих дисциплін, з яких два були грифовані МОН України [Борисова 2007; Борисова 2009; Борисова 2016; Борисова 2017] не можу не відзначити, що «антропологізація» як тенденція, що охопила з початку XXI ст. всю сучасну світову науку, під впливом пандемії COVID-19, схоже, виходить за межі науки і входить уже в

UNTWO запропонувала шість «напрямів дій», які повинна здійснити туристична галузь для відновлення у більш відповідальний та стійкий формі. Вони торкаються охорони здоров'я, соціальної інтеграції, збереження біорізноманіття, кліматичних дій урядів, світової економіки, управління та фінансів. Однак, зазначають автори, ці дискусії навколо створення нової парадигми подорожей опускають будь-яку дискусію щодо релігії та релігійних подорожей як найважливішого компонента цього «нового нормального туризму». І це дивно з кількох причин.

По-перше, більша частина населення світу є релігійною чи, принаймні, духовною, майже 75% жителів світу належать до релігійної, духовної або корінної групи, якимось чином співмірної з релігією. Ця цифра та той факт, що релігійні світоглядні позиції лежать в основі більшої частини законодавства, вироблення політики і поглядів на мораль, етику та цінності, що мають місце в різних культурах, роблять релігію всепроникаючою силою у світі сьогодні. По-друге, релігія довгий час впливала на міграцію людей та способи подорожей, на те, як люди використовують своє дозвілля з точки зору духовного благополуччя, та на розвиток етосу гостинності. Релігія і пов'язані з нею подорожі у самій своїй основі є «орієнтованими на людину», а, отже, обов'язково повинні бути включені в цю нову еволюційну парадигму «орієнтованого на людину» туризму. По-третє, релігія є основним рушієм попиту в туристичній галузі, 300–600 млн людей на рік подорожують з релігійними цілями як по світу, так і всередині своїх країн. Паломництво закладене у багатьох вірах, туризм та пов'язані з ним практики взаємодіють з релігійним життям й інститу-

тами релігії практично в усіх куточках світу, тож заходи з пом'якшення негативного впливу масового туризму на релігійні громади та релігійну практику необхідно включити до зазначеної парадигми. По-четверте, релігійні зібрання були виділені як «гарячі точки» або «супер-розповсюджувачі» і один з головних фасилітаторів передачі вірусу, що в деяких випадках призвело до рішення урядових та медичних службовців закрити свої країни. Тож занепокоєння щодо здоров'я та подорожей, оскільки вони пов'язані з масовими релігійними заходами і паломництвом, також повинні розглядатися в рамках цієї «нової норми».

Автори відзначають, що в деяких країнах заборони релігійних заходів були або надто жорсткими, або навіть незрозумілими (наприклад, губернатор Каліфорнії заборонив співати на богослужіннях, вважаючи, що вірус розповсюджується в повітрі). Це призвело до того, що деякі релігійні громади заявили, що певні ініціативи в галузі охорони здоров'я прямо суперечать свободі віросповідання і віруючі відчувають, що вони, а не вірус, піддаються нападу. Утім, паломництво і релігійний туризм не припиняться ні під час цієї, ні під час майбутніх пандемій, на що є принаймні три причини. Перше. У деяких релігійних традиціях паломництво є обов'язковим дійством і засобом отримання спасіння. Хоча в деяких випадках можливо спілкування з Богом / богами, не подорожуючи до священних місць, у випадку з хаджем паломництво необхідне, оскільки воно впливає не тільки на фізичне, емоційне та духовне благополуччя віруючих в даний час, але і на їх становище в потойбічному світі. Отже, попит на паломницькі подорожі буде існувати завжди. Друге. Як одна з найдавніших форм мобільності, паломництво і релігійний туризм давно є рушіями подорожей та туризму. Це частково тому, що збо-

ри – це сутність релігії, і подорож до священних просторів у цьому процесі збирання є дуже важливим дійством. Враховуючи загальне припинення поїздок та закриття релігійних пам'яток, не буде несподіванкою, якщо зросте попит на подорожі як до місцевих богослужінь, щоб відновити зв'язки громад та духовних спільнот, і, що ще важливіше, до релігійних центрів, де індивідуальні й масові ритуали та подячні молитви допоможуть паломникам сфокусуватися на змісті власного життя та перетвореннях у ньому. Щоб скористатися цим, маркетологи та промоутери туризму повинні зосередитись на паломництві та релігійному туризмі як на одному з перших нішових ринків при перезапуску внутрішнього та регіонального туризму. Третє. Паломництво і релігійний туризм є надто важливими з економічної точки зору, щоб дуже довго стримувати релігійні подорожі. Економічна життєздатність багатьох місць по всьому світу в значній мірі залежить від релігійних подорожей. Багато релігійних пам'яток приносять значні фіскальні дивіденди своїм громадам завдяки туризму. Подібним чином паломництва, такі як хадж та Кумбх-Мела, є одними з найбільших світових подій та зібрань, що приносять мільярди доларів на рік у місцеві, регіональні та національні економіки. Тож рішення про закриття місць паломництва спричинило значні економічні труднощі. Це – втрати мільярдів доларів.

Паломництво і релігійний туризм менш еластичні, ніж інші види подорожей, і від них люди не так просто відмовляються, як від відпочинку чи ділових поїздок. Тому вони розглядаються фахівцями як «стійкі до рецесії», це – «стійкі подорожі», і це є гарантією того, що паломництво та релігійний туризм і надалі будуть основними рушіями активізації світової туристичної економіки. Слід продумати

як ефективно залучати медиків до контролю за станом здоров'я таких подорожуючих та оточуючих. Але і тут варто розуміти і брати до уваги те, що для деяких віруючих ризик – це суть паломництва, тож вони все одно будуть іти на нього за будь-яких умов. Тим не менш, обмеження сенсорної складової релігійного ритуалу може стати реальністю в майбутньому, щоб контактів було якомога менше.

Сьогодні пандемія COVID-19 чітко позначила суворий поділ між релігією та наукою. У цьому контексті нинішня пандемія є лише попереджувальним пострілом. У майбутньому будуть інші пандемії, і оскільки профілактичні заходи – це все, що можна зробити на початку пандемії, швидше за все, скоро буде більше закритих релігійних місць, паломницьких стежок, молитовних будинків. Це буде означати, що напруженість між релігійними громадами і працівниками охорони здоров'я стане більш різкою, особливо якщо численні наступні пандемії призведуть до постійного закриття священних місць і паломницьких об'єктів та обмежень доступу до спільних релігійних ритуалів або навіть заборони доступу до них. Тож вироблення нових норм і напрямів майбутніх трансформацій туристичної галузі та їх реалізація повинні включати і враховувати занепокоєння та думки релігійних лідерів та громад.

Висновки. В усіх статтях Спецвипуску журналу *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage* висловлені надзвичайно актуальні, глибокі і цінні думки науковців, які змушують замислитися над тим, які уроки має винести Україна щодо релігійного туризму та якою має бути її державна політика і громадська думка щодо нього у подальшому? По-перше, вочевидь, і державним органам, і громадянам треба бути більш толерантними по відношенню до почуттів віруючих. Ось не пустив уряд України ха-

сидських паломників у країну, хоч як вони не просилися, що – від цього покращилася ситуація з захворюваннями в Україні? Аж ніяк, а почуття віруючих хасидів зазнали удару. З цього витікає по-друге, релігійним громадам варто наполягати, щоб їхнє керівництво активніше стукало у двері владних кабінетів і змушувало і місцеву, і центральну владу дослухатися до їх думок. І в той же час тим, хто збирається здійснювати релігійні подорожі, слід суворо дотримуватися гігієни і санітарії, щоб більше ніхто не міг сказати, що саме паломники і туристи до релігійних об'єктів «розносять віруси більше за всіх». Інакше ми таки доживемо до «кінця всіх релігій». У цьому зв'язку керівникам релігійних громад є сенс подумати над медичним просвітництвом своїх вірних. По-третє, вченим треба активізувати дослідження релігій в Україні, релігійного туризму і паломницьких традицій, і не просто щоб це залишалось у колах фахівців, а популяризувати ці знання в суспільстві через статті, книги, виступи у ЗМІ, створення нових сайтів з цієї тематики. Давно назріла необхідність розвитку релігієзнавчого напрямку в туризмології, а туризмологічного в релігієзнавстві і культурології. Особливо важливо просувати соціально-антропологічні дослідження в науках про туризм, як також українським ученим вже час взятися за розробку нової науки – антропології туризму. Адже, якщо фахівці світового рівня застерігають нас, що під загрозою опиняється «іншість», а пошук же «Іншого» й «іншості» – це одна з фундаментальних засад антропологічного виміру будь-якого туризму, у тому числі й релігійного, то цю проблему досліджувати треба терміново.

Список літератури

Агентства видят в пандемии возможность внести изменения (2020). *Carribean News*, 13 de Abril. URL:

<https://www.cndrussian.com/es/turizm/agentstva-vidyat-v-pandemii-vozmozhnost-vnesti-izmeneniya>

Борисова, О.В. (2016). *Соціальна антропологія : навчальний посібник*. Київ : Кондор-видавництво. 224 с.

Борисова, О.В. (2017). *Соціальна антропологія : підручник для вищих навчальних закладів*. Київ : Видавничий дім «Кондор». 412 с.

Борисова, О.В. (2009). *Соціально-історична антропологія : [Електронний навчальний посібник]*. Луганськ : ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка. 320 с.

Борисова, О.В. (2007). *Соціально-історична антропологія : навчальний посібник*. Луганськ : Альма матер. 328 с.

Борисова, О.В. (2020). *Спеціалізований туризм*. Київ: Видавничий дім «Кондор». 360 с.

Панченко, С.А. (2017). Феномен релігійного туризму і паломництва в культурологічному вимірі. *Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство*. Вип. II(9). 63–67.

Після пандемії паломництво до Святої землі зміниться (2020). *Католицький Медіа-Центр Конференції римсько-католицьких єпископів в Україні*. 6.05. URL: <http://kmc.media/2020/05/06/pislya-pandemiyi-palomnytvo-do-svyatoyi-zemli-zminytsya.html>

Постникова, Е. (2020). «Пандемия изменила менталитет туристов». Генеральный секретарь Всемирной туристской организации Зураб Пополикашвили – о том, как коронавирус повлияет на сферу путешествий. URL: <https://iz.ru/1027256/ekaterina-postnikova/pandemiia-izmenila-mentalitet-turistov>

У Росії назвали професії, які зникнуть після пандемії (2020). *Главком, 5 квітня*. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/u-rosiji-nazvali-profesiji-yaki-zniknut-pislya-zavershennya-pandemiji-671057.html>

Через пандемію розробляється нова модель паломництва (2020). *Четверта студія, 06 травня*. URL: <https://4studio.com.ua/novyny/cherez-pandemiyu-rozroblyayetsya-nova-model-palomnytstv/>

Хасиди в українських костюмах співали Гімн України (2020). *Кореспондент.net, 17 вересня*. URL:

<https://ua.korrespondent.net/ukraine/4274950-khasydy-v-ukrainskykh-kostuimakh-spivaly-himn-ukrainy>

Akbulut, O., Ekin, Y. (2020). Precautions Taken Against the COVID-19 by Presidency of Religious Affairs in terms of Hajj and Umrah pilgrimage: The case of Turkey. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 163–169.

Borysova O., Huzik T., Fylypovych L. (2020). Ukraine as a religious destination. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 40, Iss. 9. 76–97. URL:

<https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss9/6/>

Di Giovine, M. A. (2020). Padre Pio, Pandemic Saint: The Effects of the Spanish Flu and COVID-19 on Pilgrimage and Devotion to the World's Most Popular Saint. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 130–154.

Dowson, R. Rev. (2020). A Discussion of the Practical and Theological Impacts of COVID-19 on Religious Worship, Events and Pilgrimage, from a Christian Perspective. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 33–51.

Dunn-Hensley, S. M. (2020). Virtual Pilgrimage in a Time of Pandemic: Lessons from the Shrine of Our Lady of Walsingham. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 121–129.

Faris, H.M., Griffin, K.A. Dr. (2020). The Impact of COVID-19 on Religious Tourism and Pilgrimage to the Holy City of Karbala. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 75–84.

Ivona, A., Privitera, D. (2020). Saint Nicola's Feast in Bari: Before and After Covid-19. A Short Reflection. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 67–74.

Griffin, K.A, Raj, R. (2020). Editorial: Introduction to COVID-19 Special Issue. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. iii.

Korstanje, M.E. (2020). The Impact of Coronavirus on Religious Tourism: Is this the End of Pilgrimage? *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8.23–32.

Manhas, P.S., Nair, B.B. (2020). Strategic Role of Religious Tourism in Recuperating the Indian Tourism Sector Post-COVID-19. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 52–66.

Mosier, W., Elhadary, T., Elhaty, I.A. (2020). Crisis Management and The Impact of Pandemics on Religious Tourism. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 9–22.

Olsen, D. H., Timothy, D. J. (2020). The COVID-19 Pandemic and Religious Travel: Present and Future Trends. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 170–188.

Pavlović, D. (2020). COVID-19 and Social Distancing Implications for Religious Activities and Travel: The case of the Serbian Orthodox Church. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 112–120.

Radhakrishnan, Y.P., Griffin, K.A. (2020). Pandemic Lock-down in Kerala: Vishu and Thrissur Pooram Festivals. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 104–111.

Raj, R., Bozonelos, D. (2020). Covid-19 Pandemic: Risks Facing Hajj and Umrah. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 93–103.

Raj, R., Griffin, K.A. (2020). Reflecting on the Impact of COVID-19 on Religious Tourism and Pilgrimage. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 1–8.

Yasin, R., Jauhar, J., Rahim, N.F.A., Namoco, S., Bataineh, M. S. E. (2020). COVID-19 and Religious Tourism: an overview of impacts and implications. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 155–162.

Zammit, V. (2020). The Effects of COVID-19 on Religious Activity in Malta. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 85–92.

References

After the pandemic, the pilgrimage to the Holy Land will change (2020). *Catholic Media Center of the Conference of Roman Catholic Bishops in Ukraine*. 6.05. URL: <http://kmc.media/2020/05/06/pislya-pandemiyi-palomnyctvo-do-svyatoyi-zemli-zminytsya.html>

Agencies see the pandemic as an opportunity for change (2020). *Caribbean News*, April 13. URL:

<https://www.cndrussian.com/es/turizm/agentstva-vidyat-v-pandemii-vozmozhnost-vnesti-izmeneniya>

Akbulut, O., Ekin, Y. (2020). Precautions Taken Against the COVID-19 by Presidency of Religious Affairs in terms of Hajj and Umrah pilgrimage: The case of Turkey. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 163–169.

Borisova, O.V. (2007). *Socio-historical anthropology: a textbook*. Lugansk: Alma Mater. 328 p.

Borisova, O.V. (2009). *Socio-historical anthropology: [Electronic textbook]*. Luhansk: LNU named after Taras Shevchenko». 320 p.

Borisova, O.V. (2016). *Social anthropology: a textbook*. Kyiv: Condor Publishing House. 224 p.

Borisova, O.V. (2017). *Social anthropology: a textbook for higher education*. Kyiv: Condor Publishing House. 412 p.

Borisova, O.V. (2020) *Specialized tourism*. Kyiv: Condor Publishing House. 360 p.

Borysova O., Huzik T., Fylypovych L. (2020). Ukraine as a religious destination. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Vol. 40, Iss. 9*. 76–97. URL:

<https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss9/6/>

Di Giovine, M. A. (2020). Padre Pio, Pandemic Saint: The Effects of the Spanish Flu and COVID-19 on Pilgrimage and Devotion to the World's Most Popular Saint. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 130–154.

Dowson, R. Rev. (2020). A Discussion of the Practical and Theological Impacts of COVID-19 on Religious Worship, Events and Pilgrimage, from a Christian Perspective. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 33–51.

Due to the pandemic, a new model of pilgrimages is being developed (2020). *The fourth studio*. May 6. URL:

<https://4studio.com.ua/novyny/cherez-pandemiyu-rozroblyayetsya-nova-model-palomnytstv/>

Dunn-Hensley, S. M. (2020). Virtual Pilgrimage in a Time of Pan-demic: Lessons from the Shrine of Our Lady of Walsingham. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 121–129.

Faris, H.M., Griffin, K.A. Dr. (2020). The Impact of COVID-19 on Religious Tourism and Pilgrimage to the Holy City of Karbala. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 75–84.

Griffin, K.A, Raj, R. (2020). Editorial: Introduction to COVID-19 Special Issue. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. iii.

Hasids in Ukrainian costumes sang the National Anthem of Ukraine (2020). *Korrespondent.net*, September 17. URL:

<https://ua.korrespondent.net/ukraine/4274950-khasydy-v-ukrainskykh-kostuimakh-spivaly-himn-ukrainy>

In Russia, named professions that will disappear after the pandemic (2020). *Glavkom*, April 5. URL:

<https://glavcom.ua/world/observe/u-rosiji-nazvali-profesiji-yaki-zniknut-pislya-zavershennya-pandemiji-671057.html>

Ivona, A., Privitera, D. (2020). Saint Nicola's Feast in Bari: Before and After Covid-19. A Short Reflection. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 67–74.

Korstanje, M.E. (2020). The Impact of Coronavirus on Religious Tourism: Is this the End of Pilgrimage? *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8.23–32.

Manhas, P.S., Nair, B.B. (2020). Strategic Role of Religious Tourism in Recuperating the Indian Tourism Sector Post-COVID-19. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 52–66.

Mosier, W., Elhadary, T., Elhaty, I.A. (2020). Crisis Management and The Impact of Pandemics on Religious Tourism. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 9–22.

Olsen, D. H., Timothy, D. J. (2020). The COVID-19 Pandemic and Religious Travel: Present and Future Trends. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 170–188.

Panchenko, S.A. (2017). The phenomenon of religious tourism and pilgrimage in the cultural dimension. *International Bulletin: culturology, philology, musicology*. Vip. II (9). 63–67.

Pavlović, D. (2020). COVID-19 and Social Distancing Implications for Religious Activities and Travel: The case of the Serbian Orthodox Church. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 112–120.

Postnikova, E. (2020). "The pandemic has changed the mentality of tourists." Secretary General of the World Tourism Organization Zurab Popolikashvili – on how the coronavirus will affect the travel industry.

URL: <https://iz.ru/1027256/ekaterina-postnikova/pandemiia-izmenila-mentalitet-turistov>

Radhakrishnan, Y.P., Griffin, K.A. (2020). Pandemic Lock-down in Kerala: Vishu and Thrissur Pooram Festivals. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 104–111.

Raj, R., Bozonelos, D. (2020). Covid-19 Pandemic: Risks Facing Hajj and Umrah. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 93–103.

Raj, R., Griffin, K.A. (2020). Reflecting on the Impact of COVID-19 on Religious Tourism and Pilgrimage. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 1–8.

Yasin, R., Jauhar, J., Rahim, N.F.A., Namoco, S., Bataineh, M. S. E. (2020). COVID-19 and Religious Tourism: an overview of impacts and implications. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 155–162.

Zammit, V. (2020). The Effects of COVID-19 on Religious Activity in Malta. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Vol.8. 85–92.